

TIJORAT BANKLARI KAPITALINING YETARLILIGINI BAHOLASHNING NAZARIY VA USLUBIY ASOSLARI

Tolibjonov Muhammadrasul

Andijon Davlat Texnika Instituti

Bank ishi va audit yo'nalishi 4-kurs talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada tijorat banklari kapitalining yetarliligini baholashning nazariy va uslubiy asoslari kompleks ravishda tadqiq etilgan. Bank kapitalining iqtisodiy mohiyati, uning bank faoliyati barqarorligini ta'minlashdagi o'rni hamda moliyaviy risklarni qoplashdagi ahamiyati ilmiy jihatdan yoritilgan. Shuningdek, kapital yetarliligi tushunchasining mazmuni, unga ta'sir etuvchi omillar va kapital yetarliligini baholashning zamonaviy yondashuvlari tahlil qilingan. Tadqiqotda bank kapitalining tarkibiy elementlari, regulyativ kapitalning shakllanish mexanizmlari hamda riskka tortilgan aktivlar asosida kapital yetarliligini aniqlash usullari ko'rib chiqilgan.

Maqolada kapital yetarliligini baholashning xalqaro tajribasi, xususan, Basel Committee on Banking Supervision tomonidan ishlab chiqilgan Basel I, Basel II va Basel III standartlarining mazmun-mohiyati hamda ularning tijorat banklari faoliyatidagi amaliy ahamiyati ochib berilgan. Kapital yetarliligi ko'rsatkichlarini hisoblash metodikasi, prudensial me'yorlarning banklar moliyaviy barqarorligiga ta'siri va bank risklarini boshqarishdagi roli tahlil etilgan. Bundan tashqari, tijorat banklarida kapital yetarliligini oshirishning ustuvor yo'nalishlari, jumladan, kapital bazasini mustahkamlash, risklarni diversifikatsiya qilish va zamonaviy risk-menejment tizimlarini takomillashtirish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: tijorat banklari, bank kapitali, kapital yetarliligi, regulyativ kapital, ustav kapitali, Tier 1 kapital, Tier 2 kapital, riskka tortilgan aktivlar (RWA), prudensial me'yorlar, bank risklari, kredit riski, bozor riski, operatsion risk,

moliyaviy barqarorlik, bank nazorati, kapital adekvatligi, Basel I, Basel II, Basel III, risk-menejment, bank tizimi barqarorligi, stress-testlash, likvidlilik, moliyaviy xavfsizlik, bank faoliyati samaradorligi.

Kirish. Mamlakat iqtisodiyotining barqaror rivojlanishida bank tizimi muhim o‘rin egallaydi. Tijorat banklari iqtisodiyotning turli tarmoqlarini moliyalashtirish, aholi va xo‘jalik yurituvchi subyektlarning vaqtincha bo‘sh pul mablag‘larini jalb etish hamda investitsion jarayonlarni qo‘llab-quvvatlash orqali iqtisodiy o‘rishni ta‘minlashga xizmat qiladi. Bank tizimining samarali faoliyat yuritishi esa, avvalo, uning moliyaviy barqarorligi va ishonchlilik darajasiga bog‘liq. Mazkur barqarorlikni ta‘minlashda bank kapitali va uning yetarlilik darajasi alohida ahamiyat kasb etadi.

Bank kapitali tijorat banklari faoliyatining moliyaviy asosi bo‘lib, u bankning kutilmagan zararlarni qoplash, risklarni boshqarish hamda omonatchilar va kreditorlar manfaatlarini himoya qilish imkoniyatini belgilaydi. Kapitalning yetarli darajada shakllantirilganligi bankning to‘lovga qobiliyatligini saqlab qolish, moliyaviy inqirozlar ta‘siriga bardosh berish va faoliyat ko‘lamini kengaytirish uchun zarur shart hisoblanadi. Shu sababli bank kapitalining yetarliligini baholash va uni samarali boshqarish masalalari zamonaviy bank amaliyotida eng dolzarb yo‘nalishlardan biri sifatida e‘tirof etilmoqda.

O‘zbekiston bank tizimida ham so‘nggi yillarda bank sektorini modernizatsiya qilish, moliyaviy barqarorlikni kuchaytirish va xalqaro standartlarga mos faoliyat yuritishni ta‘minlash bo‘yicha keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Mazkur islohotlar doirasida tijorat banklarining kapital bazasini mustahkamlash, risklarni samarali boshqarish va kapital yetarliligi ko‘rsatkichlarini xalqaro talablar darajasida saqlash masalalariga alohida e‘tibor qaratilmoqda.

Tijorat banklari faoliyatining barqarorligi va ishonchliligi ko‘p jihatdan ularning kapital bazasiga bog‘liq. Bank kapitali moliyaviy resurslarning muhim manbasi bo‘lib, bank faoliyatini tashkil etish, kutilmagan zararlarni qoplash hamda

mijozlar va investorlar manfaatlarini himoya qilish vazifalarini bajaradi. Aynan shu sababli kapitalning yetarlilik darajasini baholash bank faoliyatini tartibga solish va nazorat qilishning asosiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi [1].

Iqtisodiy adabiyotlarda bank kapitali bankning o'z mablag'lari yig'indisi sifatida talqin qilinadi. U ustav kapitali, qo'shilgan kapital, zaxira fondlari, taqsimlanmagan foyda va boshqa moliyaviy resurslardan tashkil topadi. Bank kapitali boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlar kapitalidan o'zining himoya funksiyasi bilan ajralib turadi. Ya'ni bank kapitali moliyaviy tavakkalchiliklar natijasida yuzaga keladigan yo'qotishlarni qoplash uchun asosiy manba hisoblanadi.

Bank kapitalining iqtisodiy mohiyati uning himoya, operatsion, tartibga solish, risklarni qoplash va rivojlanish-investitsion funksiyalarida namoyon bo'ladi. Himoya funksiyasi bank faoliyatida yuzaga keladigan moliyaviy yo'qotishlarni qoplash imkonini beradi. Operatsion funktsiya bankning dastlabki faoliyatini moliyalashtirish va zarur infratuzilmani shakllantirishga xizmat qiladi. Tartibga solish funksiyasi orqali Markaziy bank tijorat banklari faoliyati ustidan nazoratni amalga oshiradi hamda kapitalning minimal miqdoriga doir talablarni belgilaydi [2].

1-jadval.

Tijorat banklari kapitalining tarkibi.

Kapital elementlari	Mazmuni
Ustav kapitali	Ta'sisshilar tomonidan shakllantirilgan mablag'lar
Qo'shilgan kapital	Qo'shimcha aksiyalar emissiyasi natijasida shakllangan mablag'lar
Zaxira kapitali	Moliyaviy tavakkalchiliklarni qoplash uchun ajratilgan mablag'lar
Taqsimlanmagan foyda	Bank ixtiyorida qoldirilgan sof foyda
Jami regulyativ kapital	Bankning umumiy kapital bazasi

Bank kapitalining yetarliligi deganda bankning o'z zimmasiga olgan risklarni qoplash uchun yetarli hajmdagi kapitalga ega bo'lishi tushuniladi. Kapital yetarliligi bankning moliyaviy barqarorligi va ishonchliligining eng muhim ko'rsatkichlaridan biri hisoblanadi. Yetarli kapitalga ega bo'lgan banklar kredit, valyuta, foiz va bozor risklari ta'siriga nisbatan ancha chidamli bo'ladi.

Xalqaro amaliyotda bank kapitalining yetarliligini baholashda Bazel qo'mitasi tomonidan ishlab chiqilgan standartlardan foydalaniladi. Bazel standartlari bank kapitalining tarkibini aniqlash, risklarni baholash va kapital yetarliligi ko'rsatkichlarini hisoblashning yagona metodologiyasini belgilab beradi. Hozirgi vaqtda dunyoning ko'plab mamlakatlari qatori O'zbekiston bank tizimida ham Bazel III talablarini bosqichma-bosqich joriy etish ishlari amalga oshirilmoqda [3].

Kapital yetarliligini baholashda asosiy e'tibor riskka tortilgan aktivlar hajmiga qaratiladi. Bank aktivlarining barchasi bir xil xavf darajasiga ega emas: davlat qimmatli qog'ozlariga kiritilgan mablag'lar nisbatan past riskli hisoblanadi, kredit operatsiyalari esa yuqori riskli aktivlar qatoriga kiradi. Shu sababli har bir aktiv turiga ma'lum risk koeffitsienti qo'llaniladi va riskka tortilgan aktivlar summasi aniqlanadi.

Kapital yetarliligini aniqlashda regulyativ kapitalning riskka tortilgan aktivlarga nisbati hisoblanadi. Ushbu ko'rsatkich bankning mavjud risklarni qoplash imkoniyatini aks ettiradi. Kapital yetarliligi koeffitsienti qancha yuqori bo'lsa, bankning moliyaviy xavflarga bardoshliligi shuncha yuqori bo'ladi. Bundan tashqari, birinchi darajali kapital bankning eng barqaror moliyaviy manbasi hisoblanib, asosan ustav kapitali, zaxira fondlari va taqsimlanmagan foydadan tashkil topadi hamda kundalik faoliyatdagi zararlarni qoplash imkoniyatini beradi [4].

2-jadval.

Kapital yetarliligini baholashning asosiy ko'rsatkichlari.

Ko'rsatkichlar	Iqtisodiy mazmuni
Kapital yetarliligi ko'effitsienti	Risklarni qoplash uchun kapital yetarliligini ifodalaydi
Birinchi darajali kapital ko'effitsienti	Eng sifatli kapital ulushini ko'rsatadi
Moliyaviy leveraj ko'effitsienti	Kapitalning aktivlardagi ulushini aks ettiradi
Riskka tortilgan aktivlar ulushi	Bank aktivlari xavflilik darajasini baholaydi
Kapital rentabelligi (ROE)	Kapitaldan foydalanish samaradorligini tavsiflaydi

Bank kapitalining yetarliligini baholashda stress-test usullaridan ham keng foydalaniladi. Stress-testlar bank faoliyatiga salbiy iqtisodiy omillar ta'sir qilganda kapitalning yetarlilik darajasi qanday o'zgarishini aniqlash imkonini beradi. Masalan, kredit portfeli sifati yomonlashganda yoki valyuta kurslari keskin o'zgarganda bank kapitalining holati tahlil qilinadi. Ushbu usul bank risklarini oldindan baholash va zarur choralarni ko'rish imkonini yaratadi [6].

So'nggi yillarda raqamli texnologiyalar va zamonaviy risk-menejment tizimlarining rivojlanishi kapital yetarliligini baholash mexanizmlarini yanada takomillashtirmoqda. Banklar maxsus dasturiy vositalar yordamida risklarni doimiy monitoring qilib borish, kapitalga bo'lgan ehtiyojni prognozlash va prudensial me'yorlarning bajarilishini nazorat qilish imkoniyatiga ega bo'lmoqda.

Tijorat banklarida kapital yetarliligini ta'minlash mamlakat bank tizimi barqarorligini mustahkamlashda muhim ahamiyatga ega. Yetarli kapital zaxirasiga ega banklar iqtisodiy inqirozlar davrida ham o'z faoliyatini uzluksiz davom ettira

oladi, mijozlar va investorlar oldidagi majburiyatlarini bajaradi hamda moliya bozorida ishonchli institut sifatida faoliyat yuritadi [5].

Xulosa. Tijorat banklari kapitalining yetarliligi bank tizimining moliyaviy barqarorligi va ishonchliligini ta'minlovchi eng muhim ko'rsatkichlardan biri hisoblanadi. Bank kapitali nafaqat bank faoliyatini moliyalashtirish manbai, balki yuzaga kelishi mumkin bo'lgan risklar va kutilmagan zararlarni qoplash vositasi sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli kapitalning yetarli darajada shakllantirilishi va uning samarali boshqarilishi banklarning barqaror rivojlanishini ta'minlashning asosiy shartlaridan biridir.

Kapital yetarliligini baholash jarayoni bank tomonidan qabul qilingan risklar darajasini hisobga olgan holda amalga oshirilishi lozim. Bunda riskka tortilgan aktivlar, regulyativ kapital hajmi va kapital adekvatligi koeffitsienti kabi ko'rsatkichlar bankning moliyaviy holatini baholashda muhim ahamiyatga ega. Kapital yetarliligi ko'rsatkichlarining belgilangan me'yorlardan yuqori darajada saqlanishi banklarning moliyaviy xavfsizligini mustahkamlashga, omonatchilar va investorlar ishonchini oshirishga hamda bank tizimi barqarorligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Xalqaro bank amaliyotida qo'llanilayotgan Basel standartlari kapital yetarliligini baholashning samarali mexanizmini shakllantirishda muhim nazariy va amaliy asos bo'lib xizmat qilmoqda. Ushbu standartlar bank kapitalining sifati va hajmiga qo'yiladigan talablarni takomillashtirish, risklarni boshqarish tizimini rivojlantirish hamda moliyaviy inqirozlar ta'sirini kamaytirishga qaratilganligi bilan ahamiyatlidir.

Tijorat banklarida kapital yetarliligini oshirish uchun kapital bazasini mustahkamlash, sof foydani kapitalizatsiya qilish, riskli aktivlar ulushini maqbullashtirish, kredit portfelini diversifikatsiya qilish va zamonaviy risk-menejment tizimlarini joriy etish zarur. Bundan tashqari, stress-testlash amaliyotini

keng qo‘llash hamda kapitalni rejalashtirish mexanizmlarini takomillashtirish banklarning uzoq muddatli moliyaviy barqarorligini ta’minlashga xizmat qiladi [8].

Tijorat banklari kapitalining yetarliligini baholashning nazariy va uslubiy asoslarini takomillashtirish, xalqaro standartlar talablariga mos ravishda kapitalni boshqarish tizimini rivojlantirish hamda bank faoliyatidagi risklarni samarali nazorat qilish mamlakat bank tizimining barqarorligi va raqobatbardoshligini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Shu bois kapital yetarliligini doimiy monitoring qilish va uni mustahkamlashga qaratilgan chora-tadbirlarni izchil amalga oshirish tijorat banklari faoliyati samaradorligini yanada oshirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi Qonuni.
2. O‘zbekiston Respublikasining “O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki to‘g‘risida”gi Qonuni.
3. Basel Committee on Banking Supervision. Basel III: International Regulatory Framework for Banks. – Basel, 2023.
4. Mishkin F.S. The Economics of Money, Banking and Financial Markets. – Pearson Education, 2021.
5. Rose P.S., Hudgins S.C. Bank Management and Financial Services. – New York: McGraw-Hill, 2022.
6. Abdullayeva Sh. Z.. Bank risklari va ularni boshqarish. – Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2018.
7. Do'smurotov R.D. Moliyaviy tahlil. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2022.
8. Jo‘rayev A. S.. Tijorat banklari faoliyatini tashkil etish. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2021.

9. Karaliyev T. M.. Bank ishi. – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2020.
10. Shodmonov Sh. Sh., G‘afurov U. V.. Pul, kredit va banklar. – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2019.
11. Tojimuhamedov I. R.. Bank menejmenti. – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2019.